

Виявлення ієрархічної взаємодії фонематичних процесів в онтогенезі дитячого мовлення має суттєву практичну значимість для діагностики, корекції, попередження порушень фюнетико-фонематичної сторони мовлення у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Зокрема, ієрархічна взаємодія фонематичних процесів дозволяє вдосконалити процедуру діагностичного обстеження фонематичної сторони мовлення. Як відомо, порушення звуковимови дітей поділяють на три групи: спотворена вимова, заміни звуків, змішування звуків. Так, спотворюючи звук, тобто вимовляючи його у невластивий для мови спосіб, дитина водночас ідентифікує його з якимось конкретним звуком мови (звичайно окрім тих випадків, коли спотворений звук є заміником кількох звуків), а тому навчившись з часом вимовляти звук правильно, вона не буде плутати його з іншими звуками мови. Такий тип дефектної звуковимови має здебільшого лише артикуляторну природу і переважно не пов'язаний з дефектами фонематичних процесів. Натомість заміни складних у вимові звуків іншими звуками мови, можуть виникати внаслідок достатності фонематичних процесів, так само як можуть спостерігатися і в дітей, у яких означені процеси є повністю сформованими.

Практично завжди про порушення фонематичних процесів можна говорити лише у випадках змішувань звуків. Оскільки в такій ситуації змішуються звуки, які дитина може правильно вимовляти ізольовано, відображено або самостійно у деяких слова. Навіть змішування звуків, близьких за артикуляційними ознаками, можуть бути пояснені вадами сформованості слухової уваги, слухового контролю чи фонематичних уявлень, бо при достатності цих процесів, допустивши помилку, дитина самостійно виявляє її на слух та виправляє. Проте при порушенні різних фонематичних процесів (сприймання, уваги, контролю, уявлень) і у випадку змішувань, і у випадках замін звуків симптоматика порушень звуковимови є дуже схожою. Саме така схожість і породжує серед педагогів - практиків

тенденцію до уніфікації як самої процедури діагностичного обстеження, так і його висновків. Передусім це намагання пояснити змішування чи заміни звуків порушеннями фонематичного слуху. Такі пояснення можна почути і від логопедів, які працюють з дошкільниками, і від шкільних логопедів. Ураховуючи, що фонематичний слух в нормі формується до 2 років, таке пояснення щодо мовлення старших дошкільників чи молодших школярів, які навчаються в масових загальноосвітніх школах і не мають первинних порушень фонематичного сприймання, є, м'яко кажучи, сумнівним. Водночас поза увагою педагогів залишаються інші досить поширені механізми змішувань та замін звуків у мовленні, а саме: недоліки слухової уваги, слухового контролю й особливо фонематичних уявлень.

Однак чітко відповісти на питання, що ж саме спричинює названі дефекти звуковимови, буває досить складно. Справа в тому, що фонематичні процеси, які в представленій схемі-таблиці знаходяться на найнижчих рівнях ієрархії є надзвичайно залежними від процесів ієрархічно більш високих рівнів. А що це означає на практиці? Коли ми досліджуємо фонематичні уявлення дитини і отримуємо позитивний результат, то це однозначно свідчить про те, що і досліджуваний процес і всі процеси ієрархічно більш високих рівнів у неї сформовані (адже всі вони взаємозалежні). Отримавши негативний результат виконання завдань, спрямованих на обстеження фонематичних уявлень, дослідник, особливо молодий, відразу ж пояснює його несформованістю цих самих уявлень. Проте, такий результат може бути наслідком порушення будь-якого фонематичного процесу, що в схемі їхньої ієрархії знаходиться вище фонематичних уявлень, а тому висновок, зроблений поспіхом, лише на основі обстеження власне фонематичних уявлень, часто виявляється неправильним. Нижче ми пропонуємо розглянути діагностичну процедуру, що може бути використана при обстеженні дітей із паралаліями, для уточнення механізмів змішувань і замін звуків. Ця діагностична процедура розроблена нами з використанням окремих завдань і проб представлених в

дослідженнях (Є. Ф. Соботович, Я. О. Смірної, Е. А. Данілавичюте, В. В. Тищенко та ін). Завдання названої діагностичної процедури вибудовані з урахування розглядуваної в цій статті ієрархії фонематичних процесів, що дає можливість досліднику послідовно виявляти сформовані та порушені фонематичні процеси і на цій основі робити висновок про механізми порушень фонологічної сторони мовлення дитини.

Користуючись означеною діагностичною процедурою, слід дотримуватись певних правил.

Завдання діагностичної процедури подано в чіткій послідовності, змінювати яку не слід.

Невиконання завдання свідчить про те, що обстежуваний процес є порушеним і в структурі дефекту звуковимови саме він є основним. Процеси, які в діагностичній процедурі досліджуються в наступних пробах, теж будуть порушеними, але вторинно.

Кожне наступне завдання варто давати для виконання лише після правильного виконання попереднього завдання.

Мовний матеріал добирається до діагностичних завдань з урахуванням особливостей звуковимови кожної дитини і має містити слова (картинки), що містять звуки, які дитина вимовляє неправильно (замінює, змішує), та звуки, які дитина вимовляє правильно.

У завданнях слід використовувати лише добре знайомий дітям мовний матеріал. Для цього педагог повинен попередньо переконатися, що діти знають предмети, зображені на малюнках, та їхні назви.

З дітьми, що мають порушення зору, слуху, інтелекту, опорно-рухового апарату, зазначена діагностична процедура може бути використана лише в адаптованому вигляді.

Діагностична процедура для визначення механізмів змішувань та замін звуків у мовленні дітей.

I. Дослідження фонематичного сприймання.

Мета: Визначити сформованість уміння розпізнавати опозиційні звуки в словах-паронімах.

Мовний матеріал: картинки із зображенням пар слів-паронімів, зі звуками, які дитина правильно вживає у власному мовленні, та зі звуками, що дитина змішує чи замінює у власному мовленні

Хід виконання: Педагог викладає перед дитиною по черзі по одній парі картинок із зображенням слів-паронімів та просить показати на картинці назване ним слово (у ході виконання завдання слід уникати випадкових відповідей дітей, для цього кожне слово пред'являється дитині щонайменше тричі. При цьому педагог ніби намагається заплутати дитину).

Інструкція: Подивись, будь ласка, на малюнки і покажи, де коза, а де коза, а де коса, а де коза, куди поділася коза тощо.

Оцінювання результатів:

“+” — фонематичне сприймання опозиційних звуків, що входять до відповідної пари слів паронімів – сформоване.

“-“ - фонематичне сприймання опозиційних звуків, що входять до відповідної пари слів паронімів - не сформоване (означений механізм є основним в структурі дефекту щодо змішувань чи замін зазначених опозиційних звуків; подальше дослідження механізмів замін і змішувань зазначених звуків є недоцільним, оскільки наступні процеси будуть порушені вторинно).

II. Дослідження слухової уваги.

Мета: З'ясувати стан сформованості слухової уваги, щодо опозиційних звуків пред'явлених у складі слів-паронімів.

Мовний матеріал: картинки із зображенням пар слів-паронімів, зі звуками, які дитина правильно вживає у власному мовленні, та зі звуками, що дитина змішує чи замінює у власному мовленні (2-3 пари для кожної пари опозиційних звуків).

Хід виконання: Педагог викладає перед дитиною врозсіп одночасно 2-3 пари слів паронімів з однаковими опозиційними звуками та просить показати на картинці назване ним слово (у ході виконання завдання слід уникати випадкових відповідей дітей, для цього кожне слово пред'являється дитині що найменше тричі. При цьому педагог ніби намагається заплутати дитину)б,

Інструкція: Подивись, будь ласка, на малюнки і покажи, де коза, а де слива, а де коза а де злива

Оцінювання результатів:

“+” - обсяг слухової уваги - задовільний

Відмінність психологічної структури цього завдання від попереднього полягає в більшій кількості слів та картинок, що одночасно пред'являються дитині, у такій ситуації зростають вимоги щодо обсягу уваги (слухової та зорової) дитини, а тому невиконання цього завдання, за умови, що попереднє було виконане, буде свідчити про недостатній обсяг уваги.

“-” - обсяг слухової уваги - незадовільний (означений механізм є основним в структурі дефекту щодо змішувань чи замін зазначених опозиційних звуків; подальше дослідження механізмів замін і змішувань зазначених звуків є недоцільним, оскільки наступні процеси будуть порушені вторинно).

III. Дослідження слухового контролю.

Мета: З'ясувати стан сформованості слухового контролю, щодо використання опозиційних звуків у складі слів-паронімів.

Мовний матеріал: картинки із зображенням пар слів-паронімів, зі звуками, які дитина правильно вживає у власному мовленні (2-3 пари слів-паронімів дня кожної пари опозиційних звуків).

Хід виконання: Педагог викладає перед дитиною врозсіп одночасно 2-3 пари слів паронімів з однаковими опозиційними звуками та просить оцінити правильність називання ним того чи іншого слова, зображеного на картинці (у ході виконання завдання слід уникати випадкових відповідей дітей, для цього кожне слово пред'являється дитині що найменше тричі. При цьому педагог називає те саме слово і правильно, і неправильно)⁷,

Інструкція: Скажи, будь ласка, чи правильно я називаю картинки: це слива [слива], а це коза [коса], це слива [злива], а це коса [коса] тощо.

Оцінювання результатів:

“+” - стан слухового контролю - задовільний.

“-” - стан слухового контролю - незадовільний (означений механізм є основним в структурі дефекту щодо змішувань чи замін зазначених опозиційних звуків; подальше дослідження механізмів замін і змішувань зазначених звуків є недоцільним, оскільки наступні процеси будуть порушені вторинно).

IV. Дослідження фонематичних уявлень

Мета: З'ясувати стан сформованості фонематичних уявлень на матеріалі слів з опозиційними звуками, які дитина змішує у власному мовленні.

Мовний матеріал: предметні картинки, у назвах яких є опозиційні звуки: а) які дитина правильно вживає у власному мовленні; б) які дитина неправильно вживає у власному мовленні.

Хід виконання:

Дослідження особливостей сформованості фонематичних уявлень можна проводити у два способи, залежно від віку дітей.

Перший спосіб

Цей спосіб прийнятний для дітей середнього та старшого дошкільного віку, які ще не володіють навичками аналізу звуків на фоні слова. У цих випадках дослідження фонематичних уявлень проводяться з опорою на слуховий контроль, стан сформованості якого було уточнено за допомогою

попередньої проби. Враховуючи вік дітей, та аби уникнути неточностей під час оцінки результатів завдання, діагностичну процедуру варто провести в три етапи. При цьому два перші будуть використовуватись для оцінки власне слухового контролю в різних фонологічних умовах. Лише результати третього етапу дослідження дозволять робити висновки щодо сформованості власне фонематичних уявлень дитини, які, власне і є еталонною складовою дії контролю на фонологічному рівні

1 етап.

Дослідження слухового контролю на матеріалі слів, у яких один звук замінено на звук, далекий за акустико-артикуляційними ознаками, що не властиві дітям такого віку.

Інструкція: Послухай та скажи, чи правильно я назвав картинку. Бобака [собака], карабан [барабан] тощо.

Оцінювання:

“+” - слуховий контроль щодо грубих замінь одних звуків у слові на інші, далекі за акустико-артикуляційними ознаками, сформований. Далі виконуються завдання 2-го етапу дослідження.

“-” - рівень сформованості слухового контролю - незадовільний. Подальше дослідження недоцільне, оскільки саме порушення означеного механізму спричиняють заміни чи змішування звуків у мовленні дитини.

2 етап.

Дослідження слухового контролю на матеріалі слів, які сама дитина вимовляє правильно, і в яких один звук замінено на інший, близький за акустико-артикуляційними ознаками (Важлива умова: педагог зумисне робить заміни, не властиві самій дитині)

Інструкція: Послухай та скажи, чи правильно я назвав картинку. Суба [шуба], шир [сир], лука [рука], риба [риба] тощо.

Оцінювання:

“+” - слуховий контроль щодо замін одних звуків у слові на інші, близькі за акустико-артикуляційними ознаками, але на такі, що не змішуються (не замінюються) дитиною у власному мовленні, сформований. Далі виконуються завдання 3 етапу дослідження.

“-” - рівень сформованості слухового контролю - незадовільний. Подальше доходження недоцільне, оскільки саме порушення означеного механізму спричиняють заміни чи змішування звуків у мовленні дитини,

Завдання першого та другого етапів дослідження дозволяють перевірити саме стан дії контролю. Оскільки в завданнях використовуються еталони, які у самої дитини вже сформовані (педагог робить заміни звуків у словах, що не характерні для самої дитини). Переконавшись, що дія контролю у дитини сформована на достатньому рівні дитині можна запропонувати завдання третього етапу дослідження.

3 етап.

Дослідження фонематичних уявлень на матеріалі слів зі звуками, що змішуються

умова: педагог імітує вимову обстежуваної дитини, зумисне припускаючись помилок, аналогічних до тих, що їх робить сама дитина).

Інструкція: Послухай та скажи, чи правильно я назвав картинку. Сайчик [зайчик], сима [зима], зуб [зуб], васа [ваза] тощо.

Оцінювання:

“+” - фонематичні уявлення про звуковий склад слів, що містять відповідні опозиційні звуки, сформовані. У такому випадку механізм змішувань (замін) звуків у власному мовленні дитини найімовірніше має артикуляторний характер і пов'язаний із труднощами диференціації дитиною артикуляційних позицій відповідних звуків.

“-” - фонематичні уявлення про звуковий склад слів, що містять відповідні опозиційні звуки, несформовані. Такий висновок ми робимо на основі порівняльного аналізу результатів виконання дитиною усіх попередніх проб. З усіх складових операції контролю (а саме на її основі проходило виконання останнього завдання) ми переконались у сформованості в дитини практично всіх складових да контролю крім однієї, що власне і визначає специфіку третього етапу дослідження фонематичних уявлень - еталонної складової про звуковий склад слів, у яких дитина змішує чи замінює звуки. Як зазначалося вище, еталонна складова контролю на фонологічному рівні представлена саме фонематичними уявленнями дитини. Отже невиконання завдання спричинене саме їхньою несформованістю.

Другий спосіб

Цей спосіб є простішим у використанні, однак його можна пропонувати лише дітям старшого та молодшого шкільного віку, які вже добре володіють навичками аналізу звуків на фоні слова. Тому перед виконанням цього завдання педагогу варто переконатися у сформованості відповідних навичок шляхом виконання дітьми завдань на визначення наявності відповідного звука (звуків) у запропонованих педагогом словах. Наприклад:

- Плесни в долоні, коли почуєш у словах звук [с] - донька, Сир, корова, Сани, маСло, лікоть тощо.

Відмінність психологічної структури цього завдання від попереднього полягає у залученні дії контролю, що має свою специфічну складну та багатоопераційну структуру.

Якщо дитина виконує завдання неправильно, слід досліджувати її фонематичні уявлення завданнями першого способу. У випадку, коли дитина правильно виконує завдання на звуковий аналіз, педагог може переходити до виконання діагностичної проби, спрямованої на дослідження фонематичних уявлень з опорою на звуковий аналіз на фоні слова

Хід завдання:

Перед дитиною врозсіп викладаються картинки із зображенням добре відомих предметів, назви яких містять опозиційні звуки, що змішуються (замінюються) дитиною у власному мовленні. Педагог пропонує дитині без опори на слух та без проговорювання слів визначити, в назвах яких картинок є задані опозиційні звуки.

Інструкція: Розклади мовчки ці картинки на два боки. Праворуч, у назвах яких є звук [с], а ліворуч, у назвах яких є звук [ш].⁸ Однак це слід робити

мовчки, а щоб ти випадково не назвав слово, будь ласка, тримай кінчик язичка закушеним між зубками. Виконуючи завдання в умовах, коли слово не звучить і не вимовляється (навіть приховано, адже язичок закушений), дитина здійснює аналіз заданих звуків на фоні слів лише за уявленнями. Саме тому помилки, допущені під час виконання цього завдання, свідчать про несформованість фонематичних уявлень.

Оцінювання:

“+” - фонематичні уявлення щодо відповідних корелюючих фонем сформовані. Якщо дослідження проводилось на матеріалі звуків, що змішуються в мовленні дітей, то, можливо, причина цих заміन (змішувань) має не фонематичний, а артикуляторний характер.

“-” - цей результат означає про несформованість фонематичних уявлень щодо відповідної пари корелюючих фонем, що і є основною причиною змішувань (замін), які виникають в мовленні дитини. Проте, якщо аналогічні результати ми отримаємо і на матеріалі слів, які дитина вимовляє правильно (тобто слів фонематичні уявлення щодо яких у дитини є сформованими), то результати проби можна трактувати, як невміння дитини виконувати звуковий аналіз за уявленнями. Стосовно дітей старшого дошкільного віку напередодні їхнього вступу до школи це може свідчити про їхню неготовність до опанування письмом і читанням та про схильність таких дітей до акустичних дисграфій та дислексій. У будь-якому разі у таких дітей варто перевірити фонематичні уявлення завданнями першого способу.

Описана діагностична процедура, побудована з урахуванням ієрархії фонематичних процесів в онтогенезі, дозволить педагогу визначити психологічні механізми, що зумовлюють заміни та змішування звуків в мовленні дитини. Завдяки цьому з'являється можливість для організації

корекційної роботи з такими дітьми більш диференційовано, з урахуванням індивідуальної специфіки у структурі мовленнєвого дефекту кожної дитини, що сприятиме значному підвищенню ефективності корекційно-розвивальної роботи з відповідною категорією дітей, якісній підготовці їх до школи, та попередженню на цій основі труднощів у їхньому навчанні, дислексій та дисграфій.